

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертаційну працю «Функційно-семантична категорія неозначеності в сучасній українській літературній мові» І. П. Поляк, виконану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Луцьк, 2019. – 268 с.)

У традиційному українському мовознавстві маємо небагато досліджень, присвячених частковим питанням неозначеності, передусім засобам вираження цього значення, до яких потрапили слова різних повнозначних частин мови: іменники, прикметники, неозначені займенників іменники та прикметники, неозначенено-кількісні числівники, займенникові числівники, неозначені займенникові прислівники та інші засоби. Українські мовознавці тенденційно вважають неозначеність складником категорії означеності/неозначеності, ґрунтованої на бінарній семантичній опозиції, а не формальних засобів. У складі бінарної категорії неозначеність подають і в інших слов'янських мовах. Саме так її потрактовано, наприклад, у праці «Категория определенности/неопределенности в современном русском языке в сопоставлении с украинским» Г. Е. Завистовської (Київ, 1999). У довідкових виданнях запропоновано розмежовувати поняттєву категорію означеності/неозначеності, яку реалізує в українській мові широкий набір лексико-граматичних засобів, і граматичну категорію означеності/неозначеності іменників, кваліфіковану як неморфологізована, «прихована», що не має спеціалізованих граматичних форм вираження та реалізується як додаткове значення деяких інших граматичних засобів (див., зокрема: Українська мова : Енциклопедія / вид. друге, виправл. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 430). Цей короткий огляд спроб вивчення категорії означеності/неозначеності у традиційній лінгвоукраїнстиці та узагальнення теоретичних здобутків дають цілковите право констатувати відсутність цілісного й ґрунтовного дослідження бінарної категорії означеності/неозначеності. Саме ця обставина спонукала І. П. Поляк заповнити цю нішу дослідженням неозначеності на нових

функційно-семантичних засадах, що стали визначальними в сучасній функційно-категорійній граматиці, та на пріоритетних нині комунікативно-прагматичному й антропоцентричному підходах до вивчення мовних одиниць. Грамотно використавши ці теоретичні засади, вона переконливо обґрунтувала окремішній категорійний статус неозначеності, умотивувала її функційно-семантичний характер на противагу традиційному граматичному, самостійно змоделювала чотиризонну морфологічну реалізацію цієї категорії, ранжуvalа різні за частиномовним статусом мовні одиниці залежно від ступеня відображення ними неозначененої семантики, уперше створила на основі засобів експлікації неозначеності її сингтаксемну (грамемну) структуру, диференціювала грамеми першого і другого рангу та запропонувала терміни на означення їхніх предикатних, субстанційних та вторинних предикатних типів. Окреслений комплекс найважливіших здобутків виконаного дослідження засвідчує його безсумнівну новизну, амбітні наукові задуми дослідниці, її неабиякий лінгвістичний хист до творчих пошуків та новаторство.

Обравши функційно-семантичний підхід до вивчення категорії неозначеності, І. П. Поляк чітко задекларувала свою позицію у кваліфікації багатьох дискусійних питань функційно-категорійної граматики, зокрема у визначенні співвідношення між функційно-семантичним полем і функційно-семантичною категорією, між поняттями *функція* і *значення*. Для неї функційно-семантична категорія – це самостійна категорійна величина, не підпорядкована іншим лінгвістичним величинам. Докладно та логічно вмотивовано новий статус категорії неозначеності як функційно-семантичної, що вирізняє її на тлі традиційного тлумачення як граматичної. Науковим підґрунтам для надання цій категорії статусу функційно-семантичної послугувало кілька чинників: комплексний опис мовних одиниць – експлікаторів неозначеності, визначення їхніх диференційно-семантичних параметрів, рангово представлені різновекторні функційні зони (первинні і вторинні, пов’язані з виявами переходних явищ від власне-неозначеності до її неозначено-означеного вираження), різноманітні категорійні ситуації, що

мають стосунок до зазначеного лінгвістичного явища та реалізації їх у різних мовленнєвих ситуаціях (с. 32 – 33). Функційно-семантичну категорію неозначеності ґрунтовано на об’єднанні різнопланових мовних засобів, «здатних реалізувати спільну функцію, маркуючи чітко не визначені, точно не окреслені реалії об’єктивного світу, їхню кількість, темпоральні, локативні та інші вияві» (с. 33). На думку дослідниці, такий принцип студіювання категорії неозначеності логічно лягає на загальноприйняті зasadничі принципи функційно-категорійної граматики. Для характеристики цієї категорії застосовано ще й інші кваліфікаційні принципи, на підставі яких її витлумачено як когнітивно орієнтовану, оскільки вона є наслідком мисленнєвих операцій, структуровану грамемами, що перебувають у відношенні неопозитивних відмінностей та альтернації, і нарешті, як некорелятивну категорію. Принципово новою засадою в авторській концепції є диференціація морфологічних одиниць як засобів реалізації категорії неозначеності на ті, що найбільше спрямовані на її вираження, тобто на центральні (ядерні), і різною мірою віддалені від центру, серед яких розмежовано напівцентральні (приядерні), периферійні та абсолютно периферійні. Для повноти класифікаційної характеристики категорії неозначеності виокремлено та описано її комунікативно-прагматичні ознаки. Зокрема, пріоритетним визнано аналіз неозначено маркованих одиниць передусім у суб’єктно-об’єктній опозиції, основним виявом якої є ситуація, коли для одного чи всіх учасників комунікативного акту інформація про якусь особу, предмет, ознаку, властивість, час. простір чітко не окреслена, невиразна, що певною мірою порушує комунікативну взаємодію. Прагматичний аспект пов’язано також із тим, наскільки об’єктивно оцінює мовець знання співрозмовника про об’єкт спілкування та з іншими чинниками. Дослідниця робить висновок про те, що в реалізації комунікативно-прагматичного аспекту неозначеності беруть участь різнопланові маркери цієї семантики: контекст, мовленнєва ситуація, лексичні, морфологічні та синтаксичні засоби в їхніх конкретних виявах, що відбивають різний ступінь неозначеності.

Заслуговує уваги та високої фахової оцінки запропонована дослідницею ієархія морфологічних і синтаксичних засобів експлікації категорії неозначеності в сучасній українській літературній мові, оперта, як уже було відзначено, на ступінь їхнього спрямування на експлікацію певного різновиду неозначеної семантики, залежно від якого їх поділено на первинні (центральні), що безпосередньо спрямовані на вираження неозначеності, і вторинні, або периферійні, що не мають такого тісного зв'язку із семантикою неозначеності, для них вона є додатковим значенням, що з'явилося в них унаслідок різних функційних зрушень як доповнення до закріплених за ними граматичного значення, що свідчить про їхню синкретичність. Спершись на цю методологічну зasadу, дисертантка чітко розподілила слова кожної повнозначної частини мови, що є маркерами неозначеної семантики (іменники і займенниківі іменники, прикметники і займенниківі прикметники, прислівники і займенниківі прислівники, числівники та дієслова), і деякі службові одиниці – модифікатори цієї семантики між центральною, напівцентральною (приядерною), периферійною та абсолютно периферійною сферами у структурі функційно-семантичної категорії неозначеності (див. с. 47 – 65). З погляду частиномовного представлення функційних зон у структурі категорії неозначеності такий розподіл цілком логічний і прийнятний, проте для сприйняття обсягу морфологічного наповнення кожної зони оптимальнішим видається принцип, запропонований у висновковій частині дисертації та в авторефераті, за якого передбачено подання переліку одиниць різної частиномовної належності залежно від способу реалізації неозначеної семантики, тобто як центральних (ядерних), напівцентральних (приядерних), периферійних та абсолютно периферійних. Такий принцип об'єднання морфологічних одиниць чіткіше відбиває спадання в них власне-неозначеності до неозначеності-означеності та вичерпно представляє обсяг кожної морфологічної презентації. Запропоновані групи центральних, напівцентральних, периферійних та абсолютно периферійних засобів експлікації неозначеності не викликають принципових заперечень: вони

переконливо вмотивовані, широко проілюстровані в різних контекстах. Коли ж оцінювати ці групи щодо повноти, то деякі з них, на нашу думку, можна розширити ще й іншими одиницями. Наприклад, якщо до найпериферійнішої зони в моделюванні функційно-семантичної категорії неозначеності зараховано іменники з так званими «стертими» родовими ознаками (назви людей за професією, видом діяльності та ін.), які, маючи форму чоловічого роду, можуть позначати й осіб жіночої статі, то до них логічно зарахувати іменники – назви звірів, риб, птахів у формі чоловічого (пор.: *борсук, кит, в'юн, сом, короп* та ін.) чи жіночого роду (пор.: *мавпа, акула, щука, жаба, ластівка, чайка* та ін.), що означають самців і самок, так звані «невідміновані іменники» (іменники нульової відміни), що є назвами осіб чоловічої та жіночої статі (пор.: *конферансъє, візаві, протеже* та ін.) або самців і самок (пор.: *кенгуру, колі* та ін.), іменники з омонімією форм роду, які залежно від ситуації використання набувають значень чоловічого та жіночого роду (пор.: *нероба, підліза* та ін.). Логічно постає питання і про можливість зарахування до найпериферійніших засобів реалізації категорії неозначеності також українських прізвищ на **-о** та на приголосний, що мають однакову форму в називному відмінку для українців та українок (пор. *Шевченко Тарас і Шевченко Катерина; Величко Микола і Величко Марина; Яремчук Назар і Яремчук Марія, Чубай Тарас і Чубай Оксана*), але втрачають неозначеність у непрямих відмінках. Цікаво дізнатися і про позицію дисерантки у кваліфікації неозначеності інших власних назв, зокрема гідронімів (*річка Дніпро*) і топонімів (*місто Дніпро*). Найпериферійніша сфера функційно-семантичної категорії неозначеності, як бачимо, відкриває перспективи для її подальшого розширення та дослідження.

Новаторського, оригінального характеру концепції функційно-семантичної категорії неозначеності надала вперше створена її синтаксемна структура, оперта на теоретичні засади семантичного синтаксису, випрацьовані в новітній українській граматиці І.Р. Вихованцем та його учнями й послідовниками. Ця проблема могла б бути самостійною проблемою для дослідження в дисертаційній праці. Вона складна, широка, багатопланова з погляду

граматичних значень предикатних, субстанційних і вторинних предикатних (атрибутивних, адвербіальних та модальних) синтаксем. Добре було б, якби типологічно-грамемний аспект категорії неозначеності був відзеркальний і в назві дисертаційної праці, бо саме він, на моє переконання, є самостійним, найважливішим, найвагомішим і непревершеним науковим здобутком молодої дослідниці.

Синтаксемний аналіз категорії неозначеності виконано грамотно і вичерпно, що засвідчують насамперед сформовані граматичні значення першого рангу – граматичні значення (грамеми) предикатних і субстанційних синтаксем, використаних у простому елементарному речені, та запропоновані дисертантою терміни для найменування цих граматичних значень. Виокремлено й грунтовно проаналізовано дієслівні, відприкметникові, відприслівникові, відчислівникові та відіменникові предикати, що корелюють на формально-синтаксичному рівні з дієслівним і складеним іменним присудком (його прикметниковим, прислівниковим, числівниковим та іменниковим різновидами). На їхній основі сформовано дев'ять нових предикатних грамем: неозначеної дії, неозначеної дії-стану, неозначеної динамічної кількості, неозначеної якості, неозначеної якості-відношення, неозначеного стану, неозначеної кількості, неозначеної кількості-відношення, неозначеної кількісно-вікової ознаки.

Субстанційна семантика синтаксем послугувала підґрунтам для виділення п'ятьох нових субстанційних грамем, які внутрішньо розмежовано залежно від значення предиката як центрального компонента семантично елементарного речення, а також з огляду на інвентар мовних засобів та їхню ієрархію. За цими критеріями виокремлено субстанційні синтаксеми *суб'єктної неозначеності*, яку реалізують одиниці на позначення невідомого, чітко не названого активного виконавця дії та пасивного носія процесуальної, якісної, кількісної ознак чи носія стану; *об'єктної неозначеності*, презентованої варіантами невідомого, чітко не окресленого об'єкта дії, процесу, стану або якості; *адресатної неозначеності*, значення якої пов'язане з невідомим, чітко не

визначенім адресатом дії чи адресатом якості; *локативної неозначеності*, що охопила різновиди статичної та динамічної чітко не окресленої просторової локалізації; *інструментальної неозначеності*, опертої на значення чітко не названого знаряддя чи засобу пересування у просторі. Запропоновану систему субстанційних синтаксем неозначеності вибудовано на вже усталеній у функційно-категорійній граматиці української мови п'ятикомпонентній системі субстанційних синтаксем, що цілком логічно і заслуговує схвалення.

Успішно виконано ще одне, найскладніше для науковця-початківця завдання, суть якого полягала в тому, щоб виокремити й систематизувати вторинні предикатні синтаксеми як засоби експлікації функційно-семантичної категорії неозначеності у простому ускладненому реченні, та створити їх типологію. Виокремлення цих синтаксем ґрутоване на вже апробованих у новітньому українському мовознавстві методологічних засадах формування вторинних предикатних синтаксем. Вони так само вказують на ускладнення структури реченнєвих побудов, засвідчувають наявність транспозиційних переходів і відрізняються лише тим, що водночас мають супровідну неозначену семантику. Дисертантка побудувала на обстеженому матеріалі одинадцятикомпонентну систему грамем вторинних предикатних синтаксем, до якої ввійшли грамеми: 1) *атрибутивної неозначеності*, що виражає точно не названі якісні, відносні та посесивні ознаки субстантивів; 2) *адвербіально-способової неозначеності*, експлікованої прислівниками проміжного розряду (між означальним та обставинним розрядами) способу дії, що позначають невідому, чітко не виражену вторинну ознаку перебігу дії чи спосіб її реалізації; 3) *адвербіально-ступеневої неозначеності*, маркери якої вказують на різні, чітко не окреслені ступені вияву ознаки; 4) *адвербіально- temporальної неозначеності*, для якої характерні різні семантичні відтінки в межах часового перебігу дії; 5) *адвербіально-просторової неозначеності*, формальні засоби якої передають різні параметри чітко не окресленої локалізації ознаки; 6) *адвербіально-причинової неозначеності*, що вказує на якусь невідому загальну підставу, невизначену причину, підґрунтя для певних дій чи як

обґрунтування, мотивації наслідку чогось; 7) *адвербіально-цільової неозначеності*, що оперта на значення чітко не визначеної власне-мети чи мети з відтінком присвяти; 8) *адвербіально-умовної мети*, пов'язаної з вираженням реальної умови, за якої щось відбувається чи може відбутися; 9) *адвербіально-допустової неозначеності*, призначення якої – виражати чітко не названу невідповідність чи порушення взаємозв'язку між якимись діями, явищами; 10) *модально-гіпотетичної неозначеності*, що передає можливість, умовність, невпевненість; 11) *модально-переповідної неозначеності*, спеціалізованої на вираженні семантики абсолютно невідомого або частково окресленого, хоч і точно не визначеного джерела інформації чи способу її отримання. Я подала цей довгий перелік грамем вторинних предикатних синтаксем, щоб висловити своє шире захоплення вагомим творчим здобутком дисертантки. У новостворених термінах для позначення диференційованих понять адвербіальних синтаксем з неозначененою семантикою компонент *адвербіально-*, на мою думку, зайвий, адже другий компонент називає певне видове значення адвербіального.

Логічно та всеохопно узагальнено результати виконаного комплексного дослідження неозначеності. За свою багатоаспектністю, новизною використаних теоретичних зasad і одержаних результатів, глибиною аналізу проблем воно не має аналогів ні в українському, ні в слов'янському мовознавстві. Це, без перебільшення, етапне, новаторське й оригінальне дослідження категорії неозначеності в українському мовознавстві.

Зроблені висновки мають незаперечне теоретичне значення для поглиблена дослідження функційно-категорійної граматики, вони можуть бути використані також у типологійних студіях. Концептуальні засади виконаної дисертаційної праці послугують теоретико-методологічним підґрунтам для дослідження самостійної функційно-семантичної категорії означеності в сучасній українській літературній мові, що посприяє обґрунтуванню на єдиних теоретичних засадах окремішнього статусу категорії

означеності та неозначеності на противагу традиційній бінарній граматичній категорії означеності/неозначеності.

I. П. Поляк успішно розв'язала непрості завдання свого дослідження і досягла поставленої мети. Високий фаховий рівень викладу теоретичних засад неозначеності, обґрутований аналіз морфологічних і синтаксичних засобів її вираження в українській мові, створені типології морфологічних одиниць, а ще важливіше – предикатних, субстанційних і вторинних предикатних синтаксем дають мені підстави констатувати, що молода дослідниця перевершила рівень кандидатської дисертації. Виконане дослідження потрібно обов'язково надрукувати як окрему монографію.

На підставі докладно прорецензованої проблематики дисертації I. П. Поляк маю підстави високо оцінити її як актуальне, концептуально цілісне й послідовне та новаторське теоретичне дослідження, результати якого матимуть широке застосування.

Дисертація «Функційно-семантична категорія неозначеності в сучасній українській літературній мові» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженному Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р., зі змінами, унесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12.2015 р.

За виконане дослідження I. П. Поляк цілком заслуговує присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики
та наукової термінології
Інституту української мови НАН України

К.Г. Городенська

Відгук надійшов до співради
23. 05. 2019 року
Учений секретар *О. І.*
(Прізвище О. І.)

